

ההוספיטאלים היהודיים בספרד

א' גוטוירט

מבוא

מוסדות הצדקה בספרד נדונו במחקרים שונים: מהם שדנו בכלל היהודים בימי הביניים (כגון אברהם ובארוך), מהם שדנו במוסדות יהודי ספרד בימי הביניים (כגון אפשטיין, בער וניומאן), מהם מחקרים מפורטים יותר על תולדות החברות 'קופרדיאס' (כגון בער, הנדל ושטובער) או במיוחד בתולדות ההוספיטאלים (כגון יטר)¹ — ובכל זאת יש מקום למחקר חדש על ההוספיטאלים, וזאת מכמה סיבות. סיבה אחת היא ריבוי המסמכים הארכיוניים החדשים שמתפרסמים בעשור השנים האחרון, בגבור ההתעניינות בהיסטוריה אזוירית בספרד. כמו כן מסמכים שמתפרסמים שנית ומוסיפים פרטים על מה שידוע לנו. הכוונה בעיקר למסמכים שפירסמו קאנטרה וקארטה, וכן ליאון טליו על קאסטיליה. סיבה שנייה היא שעקב תנופת המחקר של מולה וחוגו על העוני², גברה ההתעניינות בנושא מוסדות הצדקה וההוספיטאלים, גם באלה שבספרד. נוסף על אלה, באחרונה התחילו להכיר את הרקע הנוצרי למוסדות הצדקה היהודיים (שמשמשים בטרמינולוגיה הנוצרית) בצורה מקפת יותר מאשר בזמן שכתב בער את מאמריו החשובים על תולדות החברות ועל יסודות הקהילה³.

בדרך-כלל הנטייה בהיסטוריוגרפיה היא להדגיש דווקא את ההמשכיות, את חוסר החידוש, במסודות הצדקה היהודיים בימי הביניים: המשכיות אידיאולוגית⁴ — נהוג למשל לצטט את המשנה כדי להסביר למה היו מוסדות צדקה בימי הביניים; המשכיות לשונית — למשל, המנוח הקדש, נוהגים להצביע על מקורותיו בתקופת המשנה או לפחות בספרות הגאונים. כך למשל, ראה יצחק בער את בית-האורחים (Hospitium) כמרכיב חשוב בתיעוד המשכיותה של הקהילה בימי המעבר מן האימפריה הרומאית לתקופת העיר האירופית: התעודה משנת 598, מימי האפיפיור

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 ראה (לפי איזכורם בטקסט): אברהם; בארוך, ב, עמ' 319-342, ג, עמ' 208-209; אפשטיין; בער, היהודים, לפי המפתח, הערכים: elemosina, confratria; ניומאן, עמ' 161-181; בער, חברה; הנדל; שטובער; יטר, עמ' 69-77.

2 ראה (לפי סדר אזכורם בטקסט): קאנטרה וקארטה; ליאון טליו, טולדו; מולה.

3 ראה: בער, היהודים; בער, חברה; בער, הקהילה.

4 מגמה זו במדגש — ראה במיוחד: אברהם; ניומאן, עמ' 151 ואילך; שטובער. על הקדש המוקדש לעניים — ראה: אוצר הגאונים, כרך יא, ירושלים תש"ב, נדרים ב.

גרגוריוס הראשון, המעידה על בית-אורחים בפאלרמו מהווה, לדעתו, מעין חוליה בשרשרת בלתי נפסקת של קיום מוסד הקהילה על מרכיביו, המתחילה בארץ-ישראל בתקופת הבית השני ונמשכת עד קהילות יהודי ספרד בימי-הביניים.⁵ אין ספק שהיתה קיימת מידה של המשכיות במוסדות הצדקה, אבל נראה שבמצב ההיסטוריוגרפי הנוכחי כבר אין צורך להדגיש את הנקודה הזאת אלא להפך, מתבקש להתרכז בהבטים שהם אולי יותר חדשניים. במאמר זה אעסוק בכמה הבטים של מוסד ההוספיטאל היהודי בספרד: בעובדה שהתיעוד על אודותיו מופיע מאוחר יחסית, בבעיות הטרמינולוגיה ובכמה מאפיינים אחרים, מוסדיים ואידאולוגיים שלו.

כידוע, ההוספיטאל בתקופה הזאת איננו בית-אורחים בלבד, בית-חולים בלבד, בית מחסה לעניים בלבד, אלא משמש את כל התפקידים האלה. המונח Hospitals peregrini (הוספיטאלים לעולי-רגל) מופיע לראשונה באירופה הנוצרית כנראה בתקופת האפיפיור ליאו השלישי (כיהן 795-816), אך לא ברור אם השם החדש אכן מצביע על מציאות חדשה. מכל מקום ברור, שהתיעוד על ההוספיטאלים באיטליה, באזור הריין, ובאנגליה קדום מזה הנמצא בידינו על ספרד.⁶ אמנם סאנצ'ס טוען, שודאי היו הוספיטאלים בקאסטיליה (לא רק באזור נתיבי העלייה לרגל לסאנטיאגו די קומפוטיליה) לפני המאה העשירית, אבל אין תיעוד על כך. גם האזכורים הראשונים על הוספיטאלים במלכות ליאון הם מן המאה ה-11.⁷ לאיחור התיעוד על הוספיטאלים בספרד הנוצרית יש הקבלות בתיעוד על הוספיטאלים של יהודים בספרד. רוב התיעוד הוא מאוחר: משלהי המאה ה-14 ומהמאה ה-15 והרבה אזכורים הם מזמן הגירוש, ואלה מאוחרים יחסית אפילו להוספיטאלים יהודיים באזורים אחרים. בגרמניה, למשל, נמצא תיעוד מן המאה ה-13: שטר משנת 1210 מזכיר בפאנצאוסווינקל) Domus hospitale Judeorum in Panzauswinckel (בית הוספיטאל של היהודים בפאנצאוסווינקל) ברגנסבורג; יש גם אזכורים להוספיטאלים יהודיים בקלן ובנירנברג בין השנים 1280-1384.⁸

א. המינוח: הוספיטאל, הקדש

ש' בארון, וגם אחרים, גורס שבימי-הביניים המלה הקדש שימשה כמסמן להוספיטאל.⁹ כותבי עברית בימי-הביניים השתמשו כידוע במילים מהקשרים

5 ראה: בער, הקהילה.

6 ראה: בושוף, עמ' 153 ואילך.

7 ראה: סאנצ'ס, עמ' 129 ואילך; קרויחאנו, עמ' 157. בשיר La Preciosa de Roncesvalles מן המאה ה-13 (ראה: קאנטרה) נאמר, שההוספיטאלים שם נפתחו לכל, לחולים ולבריאים/ליהודים, כופרים ובטלנים [...]. מכאן מסיק קאנטרה, שהיהודים במאה ה-13 היו שוהים בהוספיטאל נוצרי. זו מסקנה מפוקפקת, שכן המשרור פשוט מגסה לפתח, על-פי המוסכמות של הלשון הספרדית בתקופה הזאת, את הרעיון ששערי ההוספיטאל פתוחים לכולם.

8 ראה: באס, עמ' 454.

9 ראה: בארון, ב, עמ' 329-328.

עתיקים לסימון מציאות שלא היתה זאת של יהודי ארץ-ישראל או בכלל. לאחרונה דנו בעניין זה כמה חוקרים, ביניהם שצמילר שניסה להשתמש בתרגומים לועזיים בני התקופה כדי לברר למה התכוונו באמת יהודי צרפת בכינוייהם למשרות קהילתיות.¹⁰ במקרה שלנו, הגיעה לידינו תעודה נוטארינית מפרפיניאן (שהיתה שייכת לכתר אראגון מבחינה תרבותית וגם פוליטית) משנת 1414 ומצוי בה תרגום לועזי למושג בעייתי זה: domum hospi[talis] pauperum judeorum qui ebrayce vocatur heddes. (בית ההוספיטאל של היהודים הקרוי בעברית הקדש).¹¹ עם זאת, בדוננו בהוספיטאל, מן הראוי שנבדוק בזהירות תעודות פרי עטם של נוטאריונים זריזים. אין ספק שהמלה הקדש שימשה לכל מיני Pious Foundations — רכוש המיועד למוסדות צדקה. בשו"ת הריטב"א, למשל, מצוי המונח 'הקדש בעלי המדרש', שאיננו הוספיטאל; בתשובה אחרת שלו אנו מוצאים: 'ראובן ציווה שיתנו מנכסיו מעות [...] שיוציאו אותם באיזה הקדש שיראה להם [...] אין לך הקדש עדיף שיהיה גדול מנשואי יתומה [...] בצוואה, המוזכרת בשאלה אחרת שם, יש איזכור ל'נמעות' מוקדשין הן לצורך מה שיצטרך למלכות או להגמון או לעניים הצריכים לצורך ההקדש הנד' [...]'.¹² במאה ה-14, בשו"ת זכרון יהודה ליהודה בן הרא"ש, למשל, מדובר על 'שטרות של הקדש לת"ת או ליתומים', או בתשובה אחרת שם: 'הקדש שהוא לת"ת או ליתומים חכמים התירו בהדיא כל רבית דרבנן'.¹³ וגם זו, קיים מסמך לאטיני מג'רונה, מאמצע המאה ה-15, שהוציא לאור גירבאל (Girbal), ובו הנוטאריון מתרגם את המלה הקדש Alimosna,¹⁴ וברור מן ההקשר שמדובר במעות צדקה ולא בהוספיטאל.

ישנו מקרה אחד שבו כנראה אפשר לזהות ביתר ודאות את ההקדש עם הוספיטאל. בשאלה באוסף שו"ת ר' נסים בן ראובן גירונדי, מדובר על מחלוקת בין שתי חברות: אחת לת"ת ואחת 'הקדש חולים עניים'. ממהדורת קושטא (שנת 1548 — ש"ח) של השו"ת אנו יודעים שהשאלה באה מפרפיניאן. אפשר כנראה לזהות את החברה המוזכרת בה עם החברה שעליה פירסם וידאל (Vidal) את המסמך שהזכרתי, לא רק מפני שקשה להאמין שהיו שתי חברות בעלות מטרה זהה בפרפיניאן, אלא מפני שהשאלה מזכירה קטע מן התקנות שהוא מקביל לקטע בתעודה הנוטארינית מפרפיניאן. בשאלה נאמר: 'הקדש החברות נעשה בפירש גם לעניי עולם כמו לעניי העיר'.¹⁵ במסמך משנת 1414 על החברה מצויה תקנה המדגישה את הנקודה הזאת, ונאמר בה: 'recullir los pobres juheus qui de qualsevolra parts del mon en

10 ראה: שצמילר, במיוחד עמ' 139-140.
 11 ראה: וידאל, עמ' 173, הערה 1.
 12 שני הציטוטים האחרונים — ראה: שו"ת ריטב"א (הראשון) סימן לד' (השני) וסימן קסא.
 13 ראה: זכרון יהודה, סי' מו, פו.
 14 ראה: גירבאל, עמ' 2 ואילך.
 15 ראה: שו"ת הר"ן, סי' סו. טענותיו של אמרי נגד קיומו של הוספיטאל בפרפיניאן (ראה: אמרי, עמ' 22) אינן משכנעות, לדעתי.

[...] aquella volran repausar (לקבל עניים יהודים שיבואו מארץ כלשהי אליה [לפרפיניאן] וירצו לנוח).¹⁶ אם כן אנו יכולים להשתמש במידע על חברת 'הקדש' חולים עניים' הזאת כדי לשחזר את ההוספיטאל בפרפיניאן במחצית השנייה של המאה ה-14 על תקנותיו ובעלי המשרה שבו.

ב. בעלי המשרה

בתקנות החברה (לפי השאלה הנ"ל) היו תנאים למינוי הממונים והגבאים. ראויה לציון העובדה שלא הקהילה אלא יחידים בה (הדיוטות) הם שהיו ממנים את בעלי המשרה. המסמך שפירסם וידאל מדבר על כְּרוּרִים (Rectores) של החבורה, מוזכר גם זוג נשוי, לוי ושרה מקאסטיליה, שאחראי בפני הברורים על אירוח העניים ונקיון ההוספיטאל. מסמך אחר, משנת 1433, שנמצא בסאראגוסה, מזכיר את Spitalero (של דון מאיר אלעזר), וכנראה הכוונה לאחראי על ההוספיטאל, על הכספים ועל מדיניות הקבלה. במסמך מסופר על מומר, שאביו היהודי נכנס להוספיטאל, המתחייב לא לתבוע או לבקש יותר עזרה מן ה-Spitalero.¹⁷

בספרו החדש של קארטה יש עדות לפני בית-דין האינקוויזיציה מ־23 ביולי 1490, שבה מעיד Alcalde אחד (ראש-עיר ושופט) מה ששמע מן Espitalera del ospital de los judios (ההוספיטאלרית של ההוספיטאל היהודים). אין אזכור לתפקידיה או לפעולותיה, כל מה שמסופר עליה הוא שהיא מרכלת בעיר על אורחי-ההוספיטאל.¹⁸

ג. הנדיב התורם

כנראה היו שלושה סוגי הוספיטאלים.

(1) ההוספיטאל של הקהילה. סוג זה הוא המחזק את התיאוריה בדבר המשכיותו של מוסד זה מתקופת המשנה והתלמוד, דווקא מבחינה אדריכלית וטופוגראפית. המקרה של דארוקה (Daroca) הנו דוגמה לכך. בשטר מכירה מ־3 באוגוסט 1492 מוכר דומינגו אגוסטי (D. Agusti) רכוש, שזה תיאורו: Otras casas que solian ser sinoga y un spital (בתים אחרים שהיו בעבר בית-כנסת וספיטאל). נראה לי, שכאן מתוארים בתים שהם אחד על-יד השני.¹⁹ על הוספיטאל יהודי בבואיטראגו (Buitrago) ידענו מתוך קטעים של מסמך מ־20 ביולי 1492, שפירסם בער, המכיל

16 ראה: וידאל, עמ' 173, הערה 1. בבארצלונה מוזכרים 4 יהודים, שמשון קנשינו, להו מנשה, שלמה מלרידה ויהודה ויוס כ'הוספיטאלר', 'פרוטקטורים', ו'רקטור' של ההוספיטאל – ראה: קארדונר, עמ' 373-375.

17 ראה: קאבסודו, עמ' 415-416, הערה 8.

18 ראה קארטה, מס' 18.

19 ראה סראנו, עמ' 59. דומינגו אגוסטי היה ממלא-מקום הבִּיִּלָּה, גזבר כללי של אראגון וגם אחראי על ביצוע החרמת הרכוש של קהילת סאראגוסה בעת הגירוש.

רשימה של רכוש יהודי מתקופת הגירוש. עכשיו שקאנטרה וקארטה פירסמו את המסמך מחדש בשלמותו, אנו יכולים לראות שההוספיטאל היה ב-Calle de la sinagoga (רחוב בית-הכנסת), על יד בית-הכנסת בפרבר (Arrabal) בבואיטראגו.²⁰ במסמך מ-28 בפברואר 1378, שפירסם נונס דה ספדה (Nuñez de Cepeda) והוזכר על-ידי דיטר יטר (Dieter Jeter), מדובר על בית-כנסת והוספיטאל בסאנגואסה (Sanguesa) אשר הפכה לכונייה. לפי ברואר (Brouard), בית-הכנסת והוספיטאל של היהודים בסגוביה נהפכו לבית-ספר אחרי הגירוש.²¹ זאת אומרת שמבחינה אדריכלית שומר ההוספיטאל על המתכונת של Xenodochia העתיקים, שהם בתוך בית-הכנסת או שלוחה ממנו.²²

(2) ההוספיטאלים של החברות. לפי סאנצ'ס, הרבה, ואולי רוב, ההוספיטאלים בימי הביניים המאוחרים היו של חברות. אולם על הוספיטאלים מסוג זה, למשל של חברת החייטים בפרפיניאן, יש לנו מידע מועט. אנו יודעים, לדוגמה, על הוספיטאל השייך לחברת 'רודפי צדק' בסאראגוסה בשנת 1467.²³

(3) הוספיטאל שנבנה מכספי הקדש פרטי. מה שידוע לנו על הוספיטאלים ועל הקדשים אחרים מסוג זה וכן על זיהוי שמות הנדיבים שהורישו בית או רכוש להוספיטאלים ברבעים יהודיים — מחזק את הרושם שהתורמים, הנדיבים, הם ממשפחות ותיקות ומבוססות במקום אחד במשך כמה דורות, לפעמים במשך מאות שנים.

בני משפחת אלעזר מסאראגוסה מוכרים לנו מן המאה ה-13 עד ה-15.²⁴ משפחת פלקון מג'רונה (Gerona) מתועדת היטב במאות ה-14 וה-15, הצוואה של שת מילי (Sayt Milly) מסוף המאה ה-14, שפירסם אגילו (Aguilo), מצווה על הקמת הוספיטאל במאיורקה. אנו מכירים אותו ואת משפחתו כחברים בחברת סוחרים ממאיורקה שנושאים ונותנים עם סיציליה קרוב לשנת 1376, ואילו קרוב שלו מוזכר כחבר במועצת הקהילה בשנת 1389, בתעודות שפירסם פונס על יהודי מאיורקה.²⁵

20 ראה: בער, היהודים, ב, עמ' 421, בהערה. פרסום מחדש — ראה: קאנטרה וקארטה, בויטראגו, מס' 208, והערה 101.

21 שתי הדוגמאות האחרונות — ראה: יטר, עמ' 70; ברואר, עמ' 424. לא מזמן פירסמה מורנו ציטוט מתוך מסמך מסגוביה, מ-15 בספטמבר 1492, ובו נאמר בפירושו: 'בית-הכנסת השני והוספיטאל שעל-ידו' — ראה: מורנו, עמ' 347.

22 ראה: קליין עמ' 545 ואילך, 603 ואילך.

23 כבר בשנת 1425 יש מסמך שמזכיר את המרכז לטיפול בעניים וחולים בסאראגוסה בלי הבדל מין, גיל או מקום מגורים. היו בו 9 מיטות ושני אולמות, חמישה חדרים ושני בתי-שימוש. ראה: בלאסקו, עמ' 183, מס' 26-29. חברות ההוספיטאל של יהודי גואדאלאחארה — ראה: בער, היהודים, ב, עמ' 434.

24 ראה: בער, היהודים, א, לפי המפתח בערך aben Alazar.

25 על משפחת פלקון — ראה: סוברקס וידאל; בער, היהודים, א, 628, עמ' 576, מס' 377. הצוואה — ראה: אגילו, עמ' 203 ואילך. בחברת סוחרים — ראה: בער, היהודים, א, עמ' 457, מס' 315, 26/2/1377. במועצת הקהילה — ראה: פונס, מס' 135.

עוד ידוע לנו על יוסף פלקון, חבר במועצת הקהילה בג'רוונה, שהשאיר הקדש לאחר מותו. ממסמך אחר מתברר, שהיה נשוי לאשה בעלת נכסים, שהרי לאחר מותה יש דין ודברים על ירושתה, המובא לפני המלך בשנת 1385.²⁶ ההוספיטאל בליסבון מומן מכספי הקדש שהקים שלמה ניגרו מי שהיה ממשפחה קאסטיליאנית, ששימשה את פרנאנדו (Fernando) הרביעי מפורטוגאל במחצית השנייה של המאה ה-14, וכן היה מעורב במלחמה עם קאסטיליה וכן שימש כרב הראשי שלה.²⁷

אשר להוספיטאלים ולהקדשות מתרומות של פרטים, ראוי להדגיש שתי נקודות, הנוגעות לשחזור אפשרי של האידיאולוגיה שביסודם: האחת היא הרגש המשפחתי — ההרגשה שהמשפחה אחראית למוסדות האלה; השנייה היא שלמוסד יש קשר מיוחד למשפחת התורם. הקשר הזה ניכר במציאות במישורים שונים.

מתעודה שפירסם קאבסודו (Cabezudo) על ההוספיטאל של משפחת אלעזר בסאראגוסה, נראה כי דון מאיר אלעזר, או סגנו ההוספיטאלור, יכול וצריך להחליט מי ראוי להתקבל להוספיטאל, והמתקבל צריך להתחייב בפניו בהתחייבויות שונות — למשל, שלאחר מותו יעבור רכושו להוספיטאל. כך התחייב משה אבן דויט ב-20 באוקטובר 1433.²⁸ ההבט המשפחתי הזה מתבטא יפה בשו"ת של הריטב"א. בשאלה המופנית אליו מדובר על צוואה: [...] שיחלקו אותן בכל שנה ושנה לעניים ויתומות, ומן הקרן ומן הרווח הנשאר בו [...] לא יהיה רשות ממון לק"ק של העיר הזאת [...] בתשובת הריטב"א נאמר: [...] אם יש בקרוביה אדם הגון ראוי להיות ממונה בהקדש [...] הוא הקודם למנתו כי הוא כבוד המת המקדיש וכבוד משפחה שחשו לה חז"ל במקומות רבים [...] בצוואה מסוף המאה ה-13, מן הסתם מטולדו, מאת שלמה בן הקדוש ר' יצחק בן צדוק, נאמר: 'לבני ישמרם האל [...] שישתדל כל אחד מהם כל יכלתו לקיים הבתי כנסיות והבתי מדרשות וההקדשות שבנו והקדישו אבותינו ז"ל ואני ושישתדל כל אחד לעשות כמותם בענין שלא יפסק מעשה טוב מהם כלל [...]'.³⁰

על יסוד המקורות ננסה עתה לשחזר את המניעים לייסוד ההוספיטאלים מכספים פרטיים. בצוואה, המובאת גם היא בשו"ת הריטב"א, נאמר שההקדש נעשה 'לתועלת נשמת'.³¹ טולוסאנה די לה קבליריה מן המאה ה-15 מצהירה בצוואתה, שההקדש (או Limosna) ניתן: *por mi anima e por el anima del dito mi marido senyor*

26 על יוסף פלקון — ראה: סוברקס וידאל, עמ' 119. על יחסיו עם אשתו — ראה: בער, היהודים, א, מס' 379.

27 ראה: פימנטה פרו, נספח, תעודה מס' 75 ועמ' 47; בער, היהודים, ב, מס' 230, עמ' 224-225.
28 ראה: קאבסודו, מס' 8, עמ' 415-416. לפי המסמכים הנוטאריוניים מסאראגוסה, ההוספיטאל של דון מאיר אלעזר היה קיים כבר בשנת 1356, זאת אומרת שהמשפחה היא בעלת ההוספיטאל במאה ה-14 וגם במאה ה-15. בשנת 1385 מוזכר ההוספיטאל של יצחק ויטל — ראה בלאסקו, עמ' 183, הערות 26-29.

29 ראה: שו"ת ריטב"א, סימן רנ.

30 ראה: דינור, עמ' 442, הערה 21.

31 ראה: שו"ת ריטב"א, סימן קסא.

נשמתי ולמען נשמת בעלי הנזכר האדון דון בנבנישת דה לה קאבאלריה לתיקון עוונותיו ועוונותי.³² אפשר אולי לטעון שהרקע ההיסטורי לריבוי הצוואות האלה ולמוסדות כגון ההוספיטאל הוא הפריחה של *Lay piety* (דת הדיוטות), שבאה בימי הביניים המאוחרים באירופה, לרבות ספרד. המאה ה-13 נחשבת כידוע למעין מפנה במגמות הצדקה הנוצרית, מאז התחילו ההדיוטות (*Laity*) להשתתף יותר בהקמת מוסדות צדקה. אשר לצרפת — אפשר להצביע, למשל, על מחקרו של פאנרו (*Fanreau*) על פואטיה (*Poitiers*) או מחקרו של ביינונו (*Bienvenue*) על אנזו (*Anjou*). אשר לספרד, דן הילגארט (*Hillgarth*) בתיעוד בנדון במיוחד על קאטאלוניה אבל גם על קאסטיליה.³³ האופי המיוחד הזה של ההקדש הפרטי-משפחתי עשוי אולי להסביר קצת את המתח ששרר בין מוסדות כאלה לקהילה. היו כמובן גם סיבות כלכליות לכך: הקהילה היתה תמיד חסרה כספים וניסתה להשתלט על מקורות כספיים אחרים. לכן כמה וכמה שו"ת דנות בתביעות של קהילות להטיל מיסים על רכוש של הקדש או בבעייה של קהילה הטוענת שממון ההקדש איננו בניהול מתאים. יש גם הבטים פוליטיים למתח הזה, שהרי אחד הרכיבים העיקריים לקיום המערכת הקהילתית כגוף גובה מיסים ושולט הוא הצורך לטפל בבעיית העניים — זאת גם ההצדקה לקהילה לגבות מהיחידים מיסים מעל ומעבר לסכום שהוטל על-ידי השלטונות על היהודים.³⁴

32 ראה: סראנו, עמ' 186. הביטוי 'לתועלת נשמת' נראה מתאים לביטויים דומים בלאטינית, בעיקר בשפה המדוברת. הביטויים האלה נעשים שכיחים במאה ה-13 בשפה המדוברת, אם כי היו קיימים בלאטינית קודם לכן. אדגים את השימוש בנוסחה הזאת, מאוסף התעודות של מנזר סאנטה מארייה די מורירואילה (סמורה) — ראה: בואנו דומינגו, עמ' 275. בשנת 1044 נותן אלפונסו השביעי עזרה למנזר *pro redemptione anime mee et parentum meorum* (למען ישועת נשמתי ונשמת הוריי — מסמך מס' 4). נוסחאות דומות חוזרות בכתבי מענק משנות 1146 (מסמך 5). 1153 (מסמך 6), 1158 (מס' 8), 1162 (מס' 10), 1181 (מס' 17), 1183 (מס' 20), 1185 (מס' 21), 1190 (מס' 25), 1204 (מס' 38), 1210 (מס' 44), 1211 (מס' 46), 1215 (מס' 53). בשנת 1233 הנוסחה מתחילה להיות מנוסחת בשפה המדוברת: *damus quanto habemos en Saugo... a Santa Maria at el abade don Petro et al convento de la casa de Morenola esto damus... per Deus et per nestras almas* (אנו נותנים למנזר, למען האלהים ולמען נשמותינו כל מה שיש לנו בסאוגו — מסמך מס' 64; ראה גם מס' 65, מס' 71), על 'לתועלת נשמת' ראה: לוי.

33 המחקרים על צרפת — ראה: מולה ב, עמ' 563-569. על ספרד — ראה: הילגארט, א, עמ' 149 ואילך.

34 המתח בין קהילה ומוסדות צדקה לא-קהילתיים משתמע גם ממסמכים — ראה: בער, היהודים, עמ' 635, הנוגעים לואלנסיה, מ' 11 באוגוסט 1388 ומ' 11 בנובמבר 1390. לפיהם, יוסף טופ(ר)?, המכונה יוסף מסיס, יהודי מליריה, השאיר בצוואתו מ' 27 ביולי 1388 הכנסות לעניי ואלנסיה. על-פי הוראותיו, לא הקהילה אלא יצחק קרשקש כופ(ן)? (ברור שמדובר בקרובו) היה צריך לנהל את ההקדש. בשנת 1390 יצחק קרשקש כופ(ן)? הואשם בכך שלא ניהל את ההקדש כראוי. אחר-כך נתמנה יהודה סיבילי מפני ש'היה מתאים' ומוכשר לכך ומפני ש'הוא היה קרוב משפחה של הנפט'ר': *'proximiorum in linea parentele dicti defuncti'*. ראה גם: שו"ת הר"ן, סימן מא.

ד. מבנה ההוספיטאל

ג' שטיין טען לא מזמן, כי אין בידינו כל עדות על המראה של בנייני ההוספיטאלים היהודיים בימי-הביניים.³⁵ נראה לי, שעל יסוד המידע שיש לנו אפשר בכל זאת לשחזר כמה קווים בנושא זה.

בניין ההוספיטאל בליסבון, שנתרם על-פי צוואת שלמה ניגרו, עמד בג'ודריה הגדולה. הבניין היה חלק ממחסן בדים (loja de paños) של התורם ונוסף לו תרם ניגרו 4 מיטות וכן בתים והכנסות אחרות שישמשו כקרן להחזקת ההוספיטאל.³⁶ מסמך מ-20 באוגוסט 1447 מזכיר שהקורחידור (corregidor) (ממונה על העיר מטעם הכתר) בפאלנסיה (Palencia) הפך את ההוספיטאל של הג'ודריה לבית-סוהר — שני מוסדות הזקוקים לבניין חזק אבל לא מפואר.³⁷ מניסוח המסמך אפשר אולי להסיק שליהודי פאלנסיה כבר לא היה הוספיטאל בשנת 1447 (שאם לא כן, היה נכתב: 'ההוספיטאל הישן של הג'ודריה').

מתשובת הר"ן משתמע שההוספיטאלים היו מוארים כלילה: 'החולים צריכים נרות כל הלילה'.³⁸

קביעת גודל המבנה של ההוספיטאלים תלויה בפירוש המלה casa, המופיעה במסמכים אלה, אשר בספרדית מודרנית פירושה 'בית' אבל בספרדית של ימי-הביניים יכול להיות פירושה גם חדר אחד בלבד. אם נפרש את המסמכים האלה על-פי ההגדרה של casa כחדר, יוצא שבגואדאלאחארה, למשל, בניין ההוספיטאל היה בן חדר אחד בלבד, ואילו בטולדו היה ההוספיטאל בן שישה חדרים, כנראה צמודים זה לזה.³⁹

ההוספיטאל היה ממוקם ברוב המקרים לאו דווקא בסביבה נוחה, אלא על-ידי הבניינים המרכזיים של הרחוב היהודי: בית-הכנסת, האטליז וכד'. ממסמכים בסנגואסה משתמע, כי המבנים של בית-הכנסת וההוספיטאל היהודי היו צמודים, שכן במקומם נבנה מנזר אחד (בשנת 1378 בערך). עובדה זו אינה מאפשרת לתאר כאילו שני מוסדות אלה בסנגואסה שכנו במקומות שונים. ההוספיטאל לא היה ממוקם במקום מבודד, רחוק מבתי מגורים, כפי שהיה מומלץ. בגואדאלאחארה הוא גבל בבתיים של יוסה אבן קסט. בסוריה היה הרובע היהודי (הג'ודריה) ממוקם במבצר. לפי עדות בפני האינקוויזיציה מ-23 ביולי 1490, עמנואל רודריגו, אנוס (converso) ואלכימאי, ישן בהוספיטאל היהודי שבמבצר זה. לפי עד אחר הוא היה

35 ראה: שטיין, עמ' 218.

36 ראה: פימנטה פרו, נספח, תעודה מס' 75 ועמ' 47.

37 ראה: ליאון טליו, פאלנסיה, עמ' 2.

38 ראה: שר'ת הר"ן, ס' א.

39 על-פי נוסח התעודה שפירסם ' בער, היה בהוספיטאל זה שבטולדו בית אחד בלבד — ראה: בער, היהודים, ב, מס' 390. אולם קביעתנו לעיל מיוסדת על התעודה, שפירסם ליאון טליו, שהיא נכונה יותר — ראה: ליאון טליו, טולדו, א, עמ' 619.

לן הרבה בהוספיטאל.⁴⁰ בבואיטראגו, אפשר לשער, כי ערכו הכספי של בניין ההוספיטאל היה גבוה מזה של בית-הכנסת. שכן, ברשימת הרכוש של יהודי בואיטראגו, שנערכה אחרי הגירוש (20/7/1492), הוערך בניין בית-הכנסת ב־700 מרבדיס, ואילו בניין ההוספיטאל — באלף מרבדיס.⁴¹

הריהוט, לפי התיעוד, היה דל. בתעודות מדובר על מיטות, על סדינים ולפעמים על שמיכות. בשנת 1385 תרמה היהודייה בונדונה להוספיטאל היהודי בבארצלונה מיטה אחת, מזרון, שני סדינים, חיפוי, שמיכה לבנה אחת וכרית גדולה (travesano). בשנת 1425 היו תשע מיטות בהוספיטאל של חברת רודפי צדק בסאראגוסה. לפי צוואת שת מילי, בהוספיטאל שתרם במאורקה היו צריכות להיות 5 מיטות ומצעים להן.

השילוב של הוספיטאל ובית-מרחץ או מקווה, המוכר לנו משפייר שבגרמניה, כנראה היה קיים גם בספרד (אף כי יטר טוען, שאין תיעוד על הוספיטאל ומקווה במבנה אחד). ברובע היהודי בפאמפלונה שבנאוארה היה בניין Ospital de los baynos, כלומר הוספיטאל של בתי-המרחץ, שפעל כנראה גם כהוספיטאל וגם כמקווה. ואולי ההוספיטאל היה קשור ל'חברה' שעסקה בניהול בית-המרחץ.⁴² לסיכום: ניסיתי להביא כמה מן הקווים של ההוספיטאל בתקופה זו, שאינם מתאימים לתיאוריה בדבר המשכיות מוסדות הצדקה. אם השאלות וההנחות שציניתי נכונות, הרי מוסד ההוספיטאל יכול להיות דוגמה להשתנות של מוסדות עתיקים בהתאם לרקע היסטורי חדש.

40 ראה: קארטה, מס' 18. דוגמה אחרת להוספיטאל ששימש כמיקלט למומר: שמואל פארינטי, אנוס מפורטוגאל, נתקבל כבעל-תשובה בקהילת הוסאקה בבניין ההוספיטאל, בשנת 1465 — ראה: בער, היהודים, ב, עמ' 489.

41 ראה: קאנטרה וקארטה, בויטראגו, מס' 208 והערה 101.

42 ראה: גמפל, עמ' 45, והערה 29; יטר, עמ' 71.

הפניות ביבליוגראפיות

I. Abrahams, <i>Jewish Life in the Middle Ages</i> (revised by C. Roth), London 1932.	אברהמס
E. Aguiló, 'Documents Curiosos del Sigle XIV', <i>Boletín Sociedad Arqueológica Luliana</i> , IX (1901-1902), pp. 203-204.	אגילו
R. W. Emery, <i>The Jews of Perpignan</i> , New York 1959.	אמרי
I. Epstein, <i>The Responsa of R. Simeon ben Zemah Duran as a source of the history of the Jews of North Africa</i> , London 1930.	אפשטיין
K. Baas, 'Jüdische Hospitälner im Mittelalter', <i>MJWJ</i> (1913), pp. 452-460.	באס
S. W. Baron, <i>The Jewish Community</i> , 3 Vols., Philadelphia 1942.	בארון
M. L. Bueno Dominguez, <i>El Monasterio de Santa Maria de Moreruela (1143-1300)</i> , Zamora 1975.	בואנו דומינגו

- E. Boshof, 'Armenfursorge im Fruhmittelater: Xenodochium, Matricula, hospitale pauperum'. *Vierteljahrsschrift fur Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 71 (1984), pp. 153-174. בושוף
- A. Blasco, 'Los Judios de Zaragoza en el siglo XIV: su Evolucion Social', *Minorites et Marginaux en Espagne et dans le Midi de la France, VII-XVIII siecles*, Paris 1986, pp. 177-202. בלאסקו
- F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, 2 vols, Berlin 1929, 1936. בער, היהודים
- י' בער, 'היסודות וההתחלות של אירגון הקהילה היהודית בימי הביניים', ציון, טו (תש"כ), עמ' 1-41. בער, הקהילה
- , 'Der Ursprung der Chewra', *Zeitschrift fur Judisches Wohlfahrtspflege* (1929), I, pp. 241-247. בער, חברה
- J.L. Brouard Juiavte, 'Hospitales, casas de San Lázaro de San Antón y de Inocentes en la España del siglo 15', *Asclepio*, 24 (1972), pp. 421-430. ברואר
- E.C. Girbal, 'Beneficencia Judaica en Gerona', *Revista de Gerona*, 19, I (1894), pp. 1-5. גירבאל
- B.R. Gampel, 'A Medieval Jewry on the Eve of Dissolution: The Last Years of Jewish Life in the Kingdom of Navarre (1479-1498)', Ph. Dissertation, Columbia University, New York 1983. גמפל
- ב"צ דינור, תולדות ישראל, ישראל בגולה, כך שני, ספר חמישי, תל-אביב וירושלים תשל"א. דינור
- N.J. Hillgarth, *The Spanish Kingdoms*, 2 vols., Oxford 1976. הילגארט
- מ' הנדל, 'לבעית חבורות בעלי-מלאכה היהודיים בספרד הנוצרית', אוצר יהודי ספרד, ו, ירושלים תשכ"ג, עמ' 77-84. הנדל
- P. Vidal, 'Les Juifs des Anciens Comtés de Roussillon et de Cerdagne', *REJ*, XVI (1888), pp. 170-203. וידאל
- יהודה בן הרא"ש, זכרון יהודה, שו"ת, מהדורת קטל, ברלין תרנ"ו. זכרון יהודה
- D. Jeter, *Spanien von den anfangen bis um 1500*, Wiesbaden 1980. יטר
- P. León Tello, *Judíos de Toledo*, Madrid 1980. ליאון טליו, טולדו
- , *Judíos de Palencia*, Palencia (n.d.). ליאון טליו, פאלנסיה
- J. Levi, 'Une Consultation Inédite sur l'intercession des vivants en faveur des morts', *REJ*, 47 (1903), pp. 214-220. לוי
- M. Mollat (ed.), *Etudes sur l'histoire de la pauvrete*, 2 vols., Paris 1974. מולה
- Y. Moreno Koch, 'La venta de sinagogas en Segovia al tiempo de la Expulsion', *Sefarad*, XLVO (1986), pp. 345-351. מורנו
- A.A. Neuman, *The Jews in Spain*, Philadelphia 1942. ניומאן
- J. Sanchez Herrero, 'Cofradías, Hospitales y Beneficencia en algunas Diócesis del Valle del Duero, ss XIV al XV', *Hispania*, XXXIV, No. 126 (1974), pp. 5-51. סאנצ'ס
- S. Sobrequés Vidal, 'Familias Hebreas Gerundenses: Los Falcó' *Anales Instituto de Estudios Gerundenses*, 3 (1948), pp. 113-126. סוברקס וידאל
- M. Serrano y Sanz, *Orígenes de la Dominación Española en América*, Madrid 1919. סראנו
- A. Pons, 'Los Judios del Reino de Mallorca', *Hispania XX* (1960), No. 135, p. 522 ff. פונס
- M. Jose Pimenta Ferro, *Os Judeus em Portugal no Seculo XIV*, Lisboa 1970. פימנטה פרו

- J. Cabezedo Astrain, 'Nuevos Documentos sobre Judíos Zaragozanos', *Sefarad*, XX, fasc. 2 (1960), pp. 407-417. קאבסודו
- F. Cantera, 'Las Juderías Españolas y el camino de Santiago', *XII Semana de Estudios Medievales*, Pamplona 1976, pp. 75-119. קאנטרה
- F. Cantera — C. Carrete, 'La Judería de Hita', *Sefarad*, 32 (1972), pp. 249-305; id. 'La Judería de Buitrago', *Sefarad*, 32 (1972), pp. 3-87. קאנטרה וקארטה
- A. Cardoner, 'El Hospital para Judíos Pobres de Barcelona', *Sefarad*, 22 (1962), pp. 373-375. קארדונר
- C. Carrete, *La Inquisición en el Obispado de Soria*, Salamanca-Granada 1985. קארטה
- G. del Ser Quijano, 'Algunos Aspectos de la Caridad Asistencial Altomedieval: los primeros Hospitales de la ciudad de León', *Studia Historica*, III, 2 (1985), pp. 157-171. קיחאנו
- S. Klein, 'Das Fremdenhaus der Synagoge', *MGWJ*, 76 (1932), pp. 545-557, 603-604. קליין
- ספר שאלות ותשובות רבנו נסים גירונדי מהדורת צילום (ורשא תרמ"ב) ירושלים תשל"ב. וגם: א"ל פלדמן, שו"ת הר"ן, ירושלים שדמ"ת. שו"ת ריטב"א, ירושלים תשי"ט. שו"ת שטובער, 'חבורות צדקה וחסד בספרד הנוצרית', ספר זכרון לאברהם שפיגלמן, תל-אביב תשל"ט, עמ' 151-168. שו"ת ריטב"א ש' שטובער
- G. Stein, 'Ein Hospiz der jüdischen Gemeinde im Mittelelalterlichen Speyer', *Melanges... Blumenkranz*, Paris 1985. שטיין
- J. Schatzmiller, 'Terminologie Polirique en Hebreu Medieval, Jalons pour un Glossaire', *REJ*, CXLII, 1-2 (1983), pp. 133-140. שצמילר